

FİİL ÇATISI ÜZERİNE

Elvira A. GRUNİNA

Bütün Türk dillerinde fiil çatısı kategorisi gramer kitaplarında ya da ayrı eserlerde araştırma konusu olup yeteri kadar incelenmiş sayılabilir. Fakat bu kategorinin dil bilimsel özelliği ve kullanılması göz önüne alınırsa tartışılacak yönleri ortaya çıkar. Konu ile ilgili araştırmalarda fiil çatısı çoğu zaman sözlüksel -dilbilgisel nitelikteki bir kategori olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımdan fiil çatısının, fiilden fiil türetmede temel fiilin anlamına bağımlı olduğu ve gramer özünü cümlede ifade ettiği anlaşılmaktadır¹. Fiil çatısı tanımlanırken herkesçe kabul edilen ortak bir terim yoktur. Örneğin Azerice *növ*, Başkırtça *däräcä*, Kazakça *etis*, Karakalpakça *fevil türi*, Tatarca *yünaleş*, Türkmençe *derece*, diğer Türk dillerinde Rusça “*zalog*” terimi kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde *fiil çatısı* terimi oturmuş gibi geliyor. Fiil çatısı terimi şu üç noktayı içerir: a. Çatı eki fiil kökü (gövdesi) ile fiil çekim ekleri arasında yer alır, b. Fiilin değişik görünüşlerini ifade eder (T. Banguoğlu'na göre “görünüş” çatı üyelerinin her biri), c. Fiil çatısı fiilden fiil üretir. Fiil kelimesinin bu kesimine olumsuzluk eki de dahil olduğuna göre (Z. Korkmaz, 1992) çatı terimi de daha geniş bir anlam kazanır. Çatı terimi açıklanırken “görünüş” terimine başvurulması izahsız kalmaktadır.

---

1 Tasvirî gramer araştırmalarımızdan gelen bir geleneğe göre dil olguları kategori terimiyle birleştirilen gruplar hâlinde incelenmektedir. Gramer kategorisi, genel kavramı belirten dil kategorisi terimine koyasla daha dar ve daha somut olup anlamca tek bir gramer değeri (invariantı) etrafında birleşerek paradigmatik (dizisel) prensibe göre uygulanan ve homojen eklere sahip olan birer alt sistem olarak gramer araştırmalarında temel taşı olmuştur. Gramer kategorisinin öğelerinin çekimli kelimenin yapısında kendine özgü ve değişmez bir yeri var. Örnek olarak bir çekimli fiil alırsak sözlük birimi olan fiil kökü veya gövdesinden sonra getirilen eklerin sırası şöyledir: çatı -yeterlik- olumsuzluk -basit ve bileşik zaman- şanis ekleri. Türkçede gramer kategorilerinin hiyerarşisi, niteliği ve iç yapısı sorunu üzerinde pek durulmamıştır. Çağdaş dil bilimde araştırmanın merkezi çoktan beri gramer kategorisinin iç yapısından ve morfoloji açısından dizim (sintagmatik) ve hatta metin alanına geçmişse de bazı gramer kategorilerinin bu arada fiil çatısı kategorisinin iç yapısı, anlam yönleri ve gramer kategorisinin mahiyeti bakımından incelenmesi konusunda görüş birliğine varılamamıştır. Şunu da kaydetmek gerekiyor ki bütün dil bilim ekollerinde fiil çatısı en tartışmalı problemlerden biri kalmaktadır.

Fiil çatısının çeşitli tanımlarında özne ve nesne ilişkileri de ön plâna alınmakta, ama cümledeki işlevleri farklı ölçülerle değerlendirilmektedir. Çatı problemlerine ait Rusça eserlerde bu kategori gerek “fiilin özne ile bağlantıları” (Sevortyan, 456) gerek “fiilin hem özne, hem nesne ile bağlantıları” (Baskakov, 22) olarak nitelendirilmiştir. Şunu da kaydedelim ki “özne” ve “nesne” olarak aktardığımız terimler daima mantıkî anlamda (yani “subyekt” - “obyekt” anlamında) kullanılmıştır. Bazı çalışmalarda fiil çatısı, özne ve nesnenin işlev niteliğini ayırt edici bir şekilde tanımlanır (Haritonov, 9), (Ivanov 7). Çatı ekinin ikili iç yüzünü vurgulayan son iki tanıma göre çatı, fiil ile özne arasındaki gramer bağlantılarını nitelendirirken, fiilin nesne ile ilgili yönlerini de değiştirmektedir.

Hint-Avrupa dillerinde özne-nesne ilişkileri çatı kategorisinin mahiyetini teşkil eder, kategorinin ağırlık merkezi olanı aktif/passif kategorisidir. Aslında aktif-passif ilişkileri çatının ta kendisi olup dönüşlülük, işteşlik, geçişlilik kategorileri aktif/passifle bitişik durumdadır. Özne-nesne ilişkileri alanında bağdaşıp uygulanan bu kategoriler fiil çatısının işlevsel anlamsal bir alanını oluşturur. Yani ilk bakışta tek bir kategori görünen fiil çatısı, merkezi aktif/passif olan belirli bir anlamsal işlevsel alandaki çeşitli farklı kategorilerden ibarrettir. Bazı gramer eklerinde fiil çatısının başlıca unsuru geçişlilik/geçişsizlik sayılmaktadır. Türkolojide geleneksel olarak fiil çatısı sayılan ekler bu açıdan ele alınırsa tek bir kategori olup olmadığı, ne tipte bir kategori, hangi gramer değerine sahip olduğu soruları ortaya çıkar.

2. Tartışılacak konulardan biri de fiil çatısının yapım veya çekim alanlarına ait olmasıdır. Bilindiği gibi çok sayıda fiiller var ki biçimi bakımından çatılı fiiller olmakla beraber Sözlük birimi sayılacak birer ayrı kelimedir. Örn. esk. çalış- (=dövüşmek, savaşmak), çalışmak (=çaba harcamak). Bununla beraber asıl köküne veya gövdesine getirilmesinde sıkı sözlüksel bağlılık göstermeyen edilgen ve ettirgen çatılar gramer niteliğinin yüksek derecesine ulaşmış olmasından dolayı gramer birimleri gibi geliyor.

Aralarında tipik ayrılıkların olmasına rağmen çekim (gramer) kategorileri bir çok ortak özelliklere sahiptir. Nitekim, en az iki unsurun karşıtlık hâlinde bulunması yani ya.. ya.. şeklinde seçeneğe yol açması şartıyla bu tip dil bilimsel kategoriler bir dizi (paradigma) oluşturur. Kategorinin üyelerinden her birinin çekimli fiilin yapısında kendine özgü yeri ve farklı bir gramer değeri vardır. Türk dillerindeki çatı eklerine bakılırsa gramer dizisi olmayıp hatta bazılarının birleşik ek biçiminde kullanıldığını görürüz (örn. edilgen+ettirgen, üst üste iki işteşlik eki, edilgen+dönüşlülük ekleri vs.) Gramer kategorisi, üyeleri ortak bir

gramer kavramı (gramer değeri) çerçevesinde birleşmiş, birbirleriyle belirli bir anlam yapısını oluşturan karşıtlıklar içinde bulunur. Ama örn. *tara- taran-, tarat-* biçimlerinin bir dizi olduğu kabul edilirse *tara-* unsuruna sıfır ekiyle ifade edilen bir gramer kavramı tanınmalı. Asıl zorluk buradadır. Bu sıfır üyesinin değerini hesaba katmamız gerekiyorsa böyle genel gramer değeri var mı? *Tara+ -0-* yapısını kabul edersek başka bir karşıtlık *tara: tarama* tipinde olumsuzluk karşıtlığı ortaya çıkar. *-0-* morfemi yerinde birkaç ifade edilmemiş ekin bulunduğu kabul edilemez. Dolayısıyla *tara* şekli fiilin kökünden başka bir şey değildir. Fiil kökü de özne nesne ilişkilerini içine alan bir dil olgusudur, ama başka bir düzlemde, sözlüksel düzlemde ifadesini bulan bir kavramdır. Gramer dizisi heterojen unsurlardan ibaret olamaz. Hâl böyle iken fiil kökü çatı ekleriyle karşıtlığı teşkil edemez, sözlüksel bir unsur kalmakta devam ediyor. Bu fiil kökünden türemiş çatılı fiiller daha çok fiil yapma alanına kaymaktadır ve gramer kategorisinin dizisinden çok kelime ailesine benzer.

Bilindiği gibi, fiil kökünün sözlüksel niteliği gramer kategorisinin uygulanmasına kısıtlayıcı bir engel olamaz. Çatı kategorisine gelince böyle bir engel ortadadır. Örn. *yıka-* → *yıkış-* vs. (kaydedelim ki durum Türk dillerinde farklılaşıyor, meselâ, Tatarcada ağız. *yuuş-* (=beraber yıkanmak) şekli de vardır.

Edilgen ve ettirgen çatı ekleri, fiil köküne katılmada sert bir bağımlılık göstermezken dönüşlülük ve işteşlik çatıları ise fiilin sözlüksel anlamına bağlıdır.

Türkçede çatı fiillerinin belirtilerine dil kategorisinin türü açısından bakılırsa daha çok kelime yapımı alanına ait olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber gramer değerinin de ağır bastığı çatı ekleri yalnız yapım eki olarak nitelendirilemez. Bundan dolayı çatı ekleri gramer kelimesinin yapısında ayrı bir morfem tipini teşkil ederek çatı gövdesi denilen bir biçimbirim olarak ayırt edilebilir. Çatı ne yapım ne çekim olup aralarında bir nevi geçiş kategorisini oluşturur. Bu kategorinin adlandırılışında eski terimi de kullanılabilir, ama bu kategorinin ayrı bir mahiyette olduğu da vurgulanmalıdır.

Temel fiilin gramer kategorisi niteliğinde bir değeri olmadığı fikri vurgulanırken fiil çatısının incelenmesinde fiil kökü veya gövdesinden ibaret olan temel fiil önemi olmayan bir birimdir anlamına heç te gelemes. Çağdaş söz dizimsel nazariyelerdeki aktarma (transformation) prensibinden hareketle temel fiilin çatılı fiillere aktarılması araştırmanın merkezinde olmalıdır.

3. Çağdaş dil biliminde söz dizimsel birimlerin anlam bilim açısından incelenmesi önemli bir yer almaktadır. Söz dizimsel birimlerin de ifade düzeyi ile anlam (semantik) düzeyine sahip olmasından hareketle anlam düzeyi bir yapı olarak algılanmaktadır. Cümlelerin anlam yapısı, cümlelerin söz dizimsel yapı biçimi, içindeki çekimli kelimelerin gramer değerleri ve sözlüksel anlamların birbiriyle bağdaşarak birleşmesinden oluşmaktadır. Anlam yapısının ortaya çıkarılması amacıyla daha basit ilkel söz dizimsel yapıları, biçimleri ile anlamları arasındaki bağıntıları açıklamak suretiyle sonradan gelen daha karışık söz dizimsel yapılarla karşılaştırmalıdır.

Çatının geleneksel betimlenmesinde söz dizimsel yüzeysel yapılarıyla yetinilir, dolayısıyla çatının söz dizimsel ve anlamsal yönleri arasında ciddi bir ayırım yapılmazdı. Genel anlam bilimin gelişmesiyle çatının tanımlanması da değiştirilmiştir. Yeni tanımla çatı herhangi bir cümlelerin anlamsal öznesi (semantik subyekt) ve anlamsal nesnesi (semantik obyekt)nin, yüzeysel söz dizimi yapısının şu veya bu unsuruna yönelik bağlantılarını tesbitine dayanarak algılanmaktadır. (Bondarko, 126). Bu tanımlama Hint-Avrupa dillerindeki çatı kategorisinde merkezi bir yer alan aktif/passif dizimlerinden doğmuştur. Bilindiği gibi, passif, esas olan aktif yapısının şöyle bir değiştirilmesidir ki öznesi (aynı zamanda anlamsal subyekt) cümlelerin yapısından çıkarılır ya da alt basamaklı nesne yerine getirilir, nesnesi ise passif cümlelerin söz dizimsel öznesi hâlini alır².

---

2 Yazının bu kısmı konuyla ilgili "Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı, 22-23 Ekim 1993" (Ankara, 1995) kitabının Prof. Dr. Hamza Zülfiyar'ın "Özne Türleri ve Bunların Adlandırılması" bildirisine dayanmaktadır.

Araştırmacı Türkçede edilgen çatının incelenmesinde yalnız söz dizimsel yüzey birimlerine dayanırsa birçok güçlükle karşılaşır. Meselâ (1) *Ağaçtaki kaysılar yabancılar tarafından toplanmış*, (2) *Şarkılar bizim tarafımızdan söylendi*, (3) *Önemli merkezler savaş uçaklarına bombalandı* (4) *Yollar ağaçlandırıldı* gibi cümleler arasında yüzey yapısı bakımından fark yoktur. Buna rağmen her dördünde altı çizilmiş kelimeler gramerciler tarafından *gerçek özne*, *mantıkça özne*, *örtülü özne* ve *sözde özne* olmak üzere dört farklı terimle adlandırılmaktadır. Bunların hepsi passif tipindeki cümlelerdir. Türk dillerindeki passif cümlelerde temel fiilin kullanıldığı cümlelere kıyasla subyekt (kılıcı, gerçek öznesi) ya cümlelerin içinden çıkarılır ya da daha alt basamaklı dolaylı tümleç fonksiyonuna getirilir. Bazı Türk dillerinde bu *üç ögeli passif* denilen bir yapı ya hiç kullanılmaz, ya yalnız belirli tür edebiyatta kullanılır. Türkçede kullanıldığı hâlde yeni sayılır ve dil tarihinde geç meydana geldiğinden kullanılıp kullanılmaması üslup özelliklerinden ileri gelmektedir. Onun için *...tarafından*'lı ya *...ca*'lı cümleler ile (4) te olduğu gibi gerçek öznesi ifade edilmemiş cümleler arasında cümlelerin yapıcı unsurları bakımından fark dil bilimsel nitelikte değil, bundan dolayı (4) deki *sözde özne* terimine lüzum yoktur, söz dizimsel özne işlevindeki *ağaçlar* (anlamsal nesne) ortada, eylemin kılıcı ise ifade edilmemiştir. (3) te *örtülü özne* denilen

Türkçede çatı kategorisinin bu gibi yapısal değişmelerden yani özne ile nesnenin söz dizimsel bağlantılarının ve cümledeki yerlerinin değiştirilmesinden ibaret olduğunu kabul edersek dönüşlülük çatısını nasıl açıklayabiliriz? Dönüştürülmüş fiilli cümlelerde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi özne kendi yerinde kalır, nesneye gelince cümlenin yüzey yapısından çıkar, ya da kalarak kendi görevini gerçekleştirir (örn. Tuvacada *çüü höövüstü* (=öteberimizi) *suktunup..* (*suk*=koymak, *-tun* dönüşlülük eki: (=öteberimizi (çantalarımıza) ayn. konulup...)) (Kuular, 13). Kaydedelim ki bu durumun kalıntılarını Türkiye Türkçesinde de görebiliriz örn. *çar örtindi başa* (Gülş.). İşteşlik çatısı da aynı özelliğini ortaya koyar. Öznesi yerini değiştirmez, bazı dillerde nesnesi de çatılı fiilli cümlelerde kalır. Yine Tuvacada: *Men bile Bolat-ool sigen kesçip tur bis* (=Ben ile Bolat-ool ot tırpanlıyoruz): *kez -iş-* → *kezişip* → *kesçip* (=kesip). Birkaç kişilik öznenin bir katılımcısı daha alt bir söz dizimsel yere geçebilir: *Men Bolat-oolga sigen kesçip tur men* (= Ben Bolat-oo'la birlikte kendisi için ot tırpanlıyorum). İşteşlik eki assistiv görevini ifade eder.

Türk cümlesinin menşei sonucu olup tipolojisini nitelendiren öznenin homojen oluşu, yani gramer öznesinin gerçek kılıcı (=agens) olması eğilimi muhafaza edilerek aktif söz dizimsel yapıların işlevlik bakımından üstün olmasına sebep olmuştur. Türk dillerindeki passif dizimleri kısmen Avrupa dillerindeki passife benziyorsa da Doğu Türk dillerinde kendisine özgü yapısal özelliklere sahiptir. Bunların arasında gerçek öznenin (subyektin) söz dizim yapısında bulunmayışı, gramer öznesinin "insan/nesne" sınıflarına ait olmasının etkileyici rolü vs. var. Türk dil dünyasının bu bölgesinde '*Şarkı tarafımızdan söylendi*' tipindeki cümleler düşünülemez, <biz şarkı söyledik> aktif cümle türü şeklinde ifadesini bulur. Bu tür cümlenin prototipik sayılması mümkündür. Böylece aktif/passif

---

terimin arkasında her hâlde uçaklar değil, idare kimseler düşünülebilir. Ama bu, dil düzleminin dışına ait durum olup dil tahlilinin konusu olamaz, bundan dolayı *örtülü özne* terimine de yer yok, sanırız. (2) deki *bizim tarafımızdan* arkasında gerçek özne (kılıcı) bulunuyor (=biz), onun için dil bilim açısından (1) deki *yabancılar* ile *biz* arasında fark yok, onun için *gerçek özne ya mantıkça özne* tercih meselesidir, her ikisi cümlenin anlam seviyesinde subyektif ifade ederler, cümlenin yüzey seviyesinde ise bunlar alt basamaklı nesnelere. Demek getirilen passif cümlelerdeki öznelere arasında hiç fark yok, hepsi söz dizim düzeyindeki özne fonksiyonunu gerçekleştiren unsurlardır. Dil birimi olan cümlenin biçim ve içerik düzeyi var olduğundan aktif cümlenin anlamsal subyektif söz dizimsel öznedeki ifadesini bulur. Örn. *Belediye duvarı yıktırdı*. Passif cümlede aktif cümlenin iki düzeyindeki bağlantıların karşılığı şu şekilde değişir: Söz dizimsel özne yerinden çıkar, yerine bu fonksiyonla anlamsal nesne (obyekt): getirilir. Örn. *Duvar yıktırıldı*. Yerinden çıkarılan yüzeysel özne ifade edilebilirse *belediye tarafından* şeklinde dolaylı tümleç yerine getirilir. Bu bakımdan yukarıdaki çekimli biçimi edilgen ekiyle kurulan passif cümlelerin yüzey düzeyindeki özne fonksiyonunu gerçekleştiren *kaysılar, şarkılar, merkezler, biz(ler), ağaçlar* içerik düzeyindeki obyekt niteliğindeki anlamsal varlıklara uyar.

değişmesi edilgen çatısı hariç çatının tanımlanmasında baş ölçüt olarak kabul edilemez.

4. Geçişlilik (Geçişsizlik) kategorisinin de çatının niteliğini saptayacak kadar önemli olması tereddütle karşılanabilir. Bununla beraber geçişlilik kategorisinin çatı ile sıkı sıkıya bağlı olması inkâr edilemez. Bilindiği gibi geçişlilik, fiilin birleşim değerine bağlı olan anlamsal kategori (örn. *-i almak, -i beğenmek*) olmakla birlikte, cümlelerin unsuru olan nesne (örn. *bu kitabı/bir kitap almak*) tipiyle ilgili söz dizimsel bir biçimdir. Yalnız bu son örnekte tam manasıyla geçişlilik söz konusu olabilir. Birinci örnekte yalnız fiilin nesne fikrini içerebilmesi karşımıza çıkar.

Batı Türk dillerinde çatı ile geçişlilik arasındaki bağlantılar işlevsel bir kanun hâlini alır. Meselâ Türkiye Türkçesinde geçişli fiillerde edilgenlik aktif/passif işlevini, geçişsiz fiillerde ise deagentif (öznenin cümleden çıkarılması) işlevini meydana getirir, örn. *Mektup yazıldı, Çalışmalara devam edildi*. Bu dilde dönüşlü ve işteş fiiller genel olarak geçişsizdir. Dönüşlü fiiller arasında bu kaideye aykırı olan ve *kılıç kuşanmak, palto giyinmek* gibi nesnesinin öznesiyle iyelik ilişkilerinde bulunan ya da *fikir, bilgi* vs. *edinmek* fiili gibi maddî olmayan bir nesne sağlamak anlamına gelen eylemleri ifade eden fiiller Sözlük değerini kazanmış birer kelime sayılabilir.

Bu fiillere *yapınmak* (=kendine yapmak) dönüşlü fiili de katılabilir, ama hem standart dilde kullanma kapsamı, hem de bu fiille bağdaşan nesnelere kapsamını belirtmek suretiyle bu fiilin dönüşlülük çatısına ait olup olması sonusuna cevap verilebilir.

Türkiye Türkçesinde işteş fiiller de aynı durumda, yani *-ş-* eki kök fiiline geçişsizlik anlamını kazandırır, nesne yüzey yapısından giderilir. Örn. *cevabını bekliyorlar* → *bekleliyorlar*. Bunun yanı sıra (T. Banguoğlu'nun getirdiği örneklerden) "*Ali ile Veli bu tarlayı bölüştüler*" gibi kullanışları da var. Altay-Sayan bölgesinde bu gibi kullanışlara sık raslarız. Örn. *Höy kiji atkılaşkaş a'ttarın ölüşürken* 'Birçokları atışarak birbirlerinin atlarını öldürdüler'. (*ölür*.=öldürmek)

Tuvacada *çüü-höö sattınıp al-* (=kendisi için öteberi almak) gibi örneklerde dönüşlülük anlamı fiilin mecburî olmayan (kime) değerini tamamlayarak ifadesini bulur. Böylelikle çatı geçişliliğe bağlı olmayan kendisi için yapılan eylem anlamında bağımsız bir gramer varlığı olarak uygulanmaktadır. Rusça yazılan araştırmalarda genel dil bilimi bu kategori *lat. versio*'dan ileri gelen *versiya* terimiyle adlandırılmıştır. Bu da bazı dillerde dönüşlülüğün asıl gramer

anlamının daha çok soyutlaşmış olmasını gösterir. Demek, Türkiye Türkçesindeki *kendini yıka-* → *yıkan-* gibi dönüşlü fiilin kullanıldığı cümleden nesnenin kaldırılması bütün Türk dillerine özgü bir kural değildir. Geçişlilik/geçişsizlik gramer anlamının dil tarihinin erker dönemlerinde kendi biçimine sahip bir gramer değeri olmadığı gibi çatıya paralel olarak geliştiği düşünülebilir (Grunina, 21-22). Geçişsizliğin *-i yıka-* → *yıkan-* tipi ya ayrılmaz iyelik ekini taşıyan nesnenin düşmesi ya da dönüşlü fiilin kullanıldığı cümle türlerinin yitirilmesi yoluyla meydana gelmiştir. Krş. Çağdaş Tuvacada *Kalga-ool çuşkuuzun dirbangan* (ayn. Kalga-ool kendi ensesini kaşındı). Türkiye Türkçesinin tarihinde de *kolin çemrendi* (=kolunu sıvadı) kullanımına raslamak mümkün. *Türkçe Sözlük*'e göre Çağdaş Türkçede *kolin çemrendi* yapısı yitirilmiş, ya *kolunu çemre-* ya da *çemren-* kalmıştır.* *ensesini kaşın-* dönüşlü fiiline gelince bu anlam temel fiille yani *kaşı-* ile (*ensesini kaşı-*) şeklinde ifade edilir.

Az önce kaydettiğimiz gibi geçişlilik yalnız fiilin birleşim değerine değil, nesnenin cümlenin unsuru olarak işlenmesine bağlıdır. Geçişli fiillerin nesne ile fiil arasındaki ilişkilerin mahiyetine göre çeşitli tür nesneleri vardır. Bazen biçim bakımından *oyynamak* gibi fiilde nesne görevini yapan *futbol*, *voleybol*, *kâğıt* vs. isim aslında tümleç görevini gerçekleştirir. Bunu göz önüne alarak dört tür geçişlilik, yani geçişliliğin kuvvetli/zayıf derecesine göre şu tip nesnelere ayırt edilebilir (Kaseviç, 23): 1. *Bu filmi görmedim, sütü sevmiyorum* gibi nesnenin belirli bir isimle ifade edildiği kuvvetli geçişlilik, 2. Nesne ile fiil bir bütün olarak bir nevi faaliyet ifade eden *balık tutmak*, *su dökmek*, *televizyon seyretmek* vs. gibi geçişliliğin ikinci derecesi, 3. *Döşek döşemek*, *yol yürümek* gibi nesnenin fiilin içine girdiğini gösteren geçişliliğin zayıf derecesi, 4. *Uyku uyumak* gibi geçişliliği "boş", fiil aslında geçişsizdir. üçüncü grupta gösterilen geçişli fiiller dönüşlülük ekini aldıktan sonra temel fiilin anlamı hiç değişmez, dönüşlülük değeri de yok, Tuvacada *Taraa soktap tur men//Men soktanıp tur men* 'Ben darı dövüyorum' gibi *-n-* yalnız nesnenin cümleden kaldırılmasının işareti gibi kullanılır. Kaynak kişilere göre ikinci varyantta nesne düşünüldüğü hâlde ifade edilmez. Dördüncü gruptaki fiiller dönüşlülük değerini ifade edebilmesini tamamiyle yitirmiş sayılabilir. İkinci gruptaki fiillerin bazı çatılı biçimlerinin özelliğini ettirgen cümlelerde görebiliriz. Türkçenin tarihinde *seğir-* (=kosmak) fiilinin nesnesinin *at* ismi olduğundan ettirgen şekli *şegirt-* (=at koşturmak) olmuştur. Çağdaş dilde nesneyi yitirmiş bu fiil *Türkçe Sözlük*'e göre yalnız geçişsiz *koşmak* anlamını ifade eder. Geçişliliğin zayıf derecesini gösteren başka bir örnek gösterilebilir. Tuvacada *halı-* (=koşmak) → *haldı* (=at seğırtmek) fiilinin ettirgen biçimi nesneyi yitirerek geçişsiz anlamı kazandırır. Krş. *Bistin sportsmenivis bir dugaarında halıp keldi* (=Sporcumuz koşuda birinci geldi) ve *Bistin sportsmenivis bir dugaarında haldıp keldi* (anlamı aynı, ama (*hal-d-ıp*))

sebebi idare edilen motor aracının bulunmasıdır (örn. motosiklet yarışında). Demek, Türkiye Türkçesinde *segirt-* gibi fiilin geçişlilik fikri tamamen kaybolmuş iken Tuvacada yüzey düzeyinde kalan *-t-* eki söz dizimsel birimde muhafaza edildiği hâlde geçişlilik niteliğini yitirmiş, yalnız anlamsal seviyede nesne izi kalmaktadır. Bu gibi örneklerde geçişlilik tipine göre zayıf sayılacak ve fiilin anlamına sokulmuş nesne yüzeyzel düzeyden kolay giderilir, fiil nesne fikri varken geçişsiz olur. Türkiye Türkçesinin malzemesine göre geçişlilik/geçişsizlik kategorisi çatı alanında baskın işlev durumunda bulunmaktadır diyebiliriz. Bununla beraber bazı Türk dillerinde bu iki kategori birbirine kavuşmadan gerçekleştiğinden çatı kategorisinin asıl gramer kavramı geçişliliktir diye kabul edersek yetersiz oluyor.

5. Çatının mahiyet ve işleyişini anlamak için çatılı fiil öbeğinin anlam düzeyinin incelenmesi gerekir. Cümlelerin anlam yapısının temel unsuru olan subyekt ve predikat (anlam öznesi ve eylem), yani mantıkî dil bilimsel düzeyi ve fiilin bütünleyenlerini (anlamsal rollerini) içeren düzeyi olmak üzere iki alt anlam düzeyi vardır. Bu anlamsal birimler ile cümlelerin biçimsel unsurları olan özne ve nesne arasındaki bağıntılardan yukarıda bahsedilmişti. Uygulanması dışında düşünülen fiilin virtüel olan bir biriminden söz dizimsel yüzey birimi olan cümle, yargı biçimindeki mantık gramer birimi, ve sözlüksel ve birleşim değeri açısından ele alınan fiil olarak anlamsal birim olmak üzere üç düzey ve üç uygulama birimini ayırt edecek terimler de gerekiyor. Bunları özne - nesne - yüklem, subyekt (kimse, gerçek özne) - obyekt - predikat (eylem), agens (kılıcı), patiens vs. anlamsal bütünleyenleri (rolleri) şeklinde sıralayabiliriz³. Cümlelerin yüklemi ve predikatı birer dil bilimsel tümeller iken sözlüksel olan fiilin anlam alanı çok farklı ve dilden dile değişir.

---

3 Cümlelerin anlamsal (semantik) düzeyini bir yandan dil bilimsel mantıkî subyekt-predikat (eylem) yapısı, öte yandan çeşitli bütünleyenlere (birleşim değeri ögelerine) sahip olan somut fiiller teşkil ederler. Subyekt işlevini gerçekleştiren adlar birleşim değeri bakımından çeşitli olabilir. Meselâ: *Turgut* (agens, kılıcı) *taş atıyor*, *Turgut* (benefitiant) *bir hediye aldı*, *Çamaşırlar* (patiens) *kurudu*, *Ortalık* (lokativ) *karardı* vb. Söz dizimi anlam biliminin başlıca prensiplerinden biri olan söz dizimsel yapıların aktarılmasında fiilin bütünleyenleri (semantik rolleri) önemli bir yer tutar. Örn. Tuvacada ettirgen çatı esasında yapılan passif aktarmada yapıtıcı subyektin yerini yalnız canlı varlık adı doldurabilir. Türkçede bir modele uygun olarak kurulan söz dizimsel yapılar aktarılırken aynı yapıyı kurmayabilir. Örn. (1) *havuz su ile doldu*, (2) *şişe şarap ile doldu* örneklerinden birincisi *su havuza doldu* şeklinde aktarılabilirse de ikincisinin* *şarap şişeye doldu* şeklindeki aktarması yoktur. Sebebi, özne yerini tutan adın (1) nin aktarmasında tabiat gücü olarak agens rolüyle subyekt işlevini gerçekleştirebildiğinde, ikincide ise artefakt (yapılan nesne) olarak agens işlevini gerçekleştiremediğindedir.

Subyekt, kendi kavramsal anlamıyla predikatın anlam kapsamını tayin eder. Predikat (=somut bir fiil) subyekt'in kavramlarına göre fiilin anlamsal değerlerini açığa vurur. Mecazen bu durum şöyle belirtilir: "Özne cümlenin padişahı, predikat ise cümlenin sahibidir" (Arutünova, 378). Yani konuşucu, gereken kavram belirtilerini taşıyan subyekte dayanarak predikattaki fiili seçer ve anlamsal rolleri yoluyla sözü geçen kavramları ifade eder.

Çatılı fiillerin subyektleri (=gerçek özneleri) ne gibi kavramlar ifade edebilir? Subyektin şahıs/nesne olması, bir şey amaçlayan faaliyette bulunabilmesi/etken olmaması, eyleme katılanların bölünür/bölünmez, homojen/heterojen bulunması, subyekt'in eylemi kendisine yönetebilmesi ve buna benzer kavramlar özneye ifadesini bulur. Bundan şu fikre varılabilir. Çatının asıl görevi subyektin (öznenin) belirli gramer niteliklerini fiilin sözlüksel ve anlamsal yapısıyla bağdaştırarak söz dizimi seviyesine aktarmaktır. Bu bakımdan ele alınan subyekt'in fiilin hangi anlamsal türü ve anlamsal rolleriyle bağdaştığı sorunu karşımıza çıkar. Türkolojide bununla ilgili bir araştırma yoktur. Dolayısıyla hangi fiilin hangi çatı ekleriyle kullanılabilmesi sorusuna birer birer yoklama yoluyla ampirik olarak cevap verilebilir. Meselâ *ıç-*, *yut-*, *inle-*, *apşır-* gibi fizyolojik durumlar, *yağ-*, *es-*, *tün*, *tüne-*, *kuzula-*, *enikle-* gibi tabiat olayları, *çürü-*, *kuru-* gibi nesnenin iç durumundaki değişimi gösteren fiiller, *yayla-*, *güzle-* gibi çok somut eylemleri ifade eden fiiller, ettirgen hariç çatı eklerini almaz. Anlam özelliği bakımından çatı yapımında özne ile fiil arasındaki uygunluk konusu şimdilik ele alınmamıştır.

Demek, çatılı fiilin anlamsal yapısında iki görünüşü var. Biri, subyekt'in (öznenin) kategori niteliğiyle ilgili gramer görünüşü, diğeri fiilin sözlüksel-anlamsal niteliğini oluşturan sözlüksel görünüşüdür. İki unsurun, bir taraftan subyekt'in anlam niteliğinin soyutlaşma ve çatı eklerinde ifadesini bulan kategori olarak gelişmesi ve diğeri taraftan fiilin somut sözcüksel içeriği ile birleşim değerinin birleşmesi, bir bütün olarak dil bilimsel varlığı olan çatının mahiyetini teşkil eder. Başka deyimle fiil çatısı, fiilde gerçekleştirilen ve subyektin içeriksel ve/veya bağıntısal açıdan değiştirme kategorisidir. İçerik değişimleri; dönüşlülük, işteşlik ve kısmen ettirgenlik çatılarının özünü teşkil ederken edilgenlik ve kısmen ettirgenlik çatısının özü bağıntısal olup; yalnız özne-nesne ilişkileriyle ilgilidir.

Gördüğümüz gibi çatı kategorisinin heterojen olması meydandadır. Bazı gramer kitaplarında ettirgenlik ve edilgenlik alt çatılarının genel çatı kategorisinin dışına çıkarılması rastgele değildir. Çatının işlevleri gramer açısından ele alınırsa bu kategori 1. Özne-nesne (subyekt-obyekt) anlamsal işlevsel alana

dahildir, 2. Gramer kategorisi şekli bakımından heterojendir, yani çatı ekinde dil bilgisel ve anlamsal işlevlerin oranı değişik olabilir, meselâ edilgen çatıda söz dizimsel işlevler baskın durumda, dönüşlülük çatısı ise daha çok anlamsal alana kaymaktadır, 3. Kategori fonksiyon tipine göre değişiktir, meselâ edilgen çatı tipik anlatım kategorisi (=görevi anlatılan olayı başka türlü göstermek, cümlenin özne-nesne ilişkilerinin perspektifini değiştirmektir), 4. Çatının gramer ve anlam nitelikleri cümlenin yapısında gerçekleştirilir, 5. Çatı kategorisi metin bilim ve edinim (pragmatics yani konuşan ve kullandığı dil arasındaki ilişkiler) açısından da incelenebilir.

Çatılı fiilin söz dizimsel yüzey yapısında şu değişimler oluyor: 1. Cümlenin özne-nesne kesiminden biri çıkarılır, 2. Temel cümleye kıyasla söz dizimsel unsurların yerleri değişir, 3. Temel cümlenin söz dizimsel yapısı değişmez.

Çağdaş söz dizimi teorisine göre çatı şekillerinin katıldığı cümleler, çatılı fiillerin yüzey ve anlam düzeylerinin karşılıklı bağlantılarına göre çeşitli tür yapılaraya sahip olup, bu yapılar, cümlelerin sınıflandırılması amacıyla ölçüt olarak kullanılır.

6. Yukarıda çatı eklerinin gramer kategorisi hâline gelmesi ve bu değişimlerin oranına temas edildi. Çatı problemini bu açıdan ele alarak en “sözlüksel” çatı sayılan dönüşlülük çatısına kısaca göz atalım.

Türkçede dönüşlülük kavramı dar alanda, insanın kendisine yönetebildiği ve kendisi için olumlu eylemleri ifade eden fiillerde gerçekleşir. Bazı dillerde ise fiillerin özne için olumlu olması şart değildir (krş. Tuvacada *bijikten-* (=kendini bıçakla yaralamak), Türkçede *bıçaklan-* (=bıçaklamak eylemine konu olmak). Dil dışı realitede, yani referent (gönderge) düzeyinde düşünülen durumun tek bir katılımcısı varken onun eylemi kendisine yönelik olabilir: *Kız saçını taradı* → *kız kendisini taradı* → *kız tarandı*. Subyektin obyekt ile bir kelimedede birleştiği dil olgusu koreferentlik (eşgönderge) terimiyle adlandırılır. Koreferentlik kavramının ifade edildiği biçime göre Türk dilleri iki gruba ayrılır. Bazılarında, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi koreferentlik *yıka-*, *tara-*, *beze-*, *boya-* gibi oldukça dar bir grup fiillerde görülür. Bazılarında ise dönüşlü fiili özne ile nesne arasındaki iyelik ilişkilerine sahip olan cümlelerde nesne yüzey düzeyinde kalır. (Örn. Tuvacada *çuuşkuzun dırbingan* (=ayn. ensesini kaşdı). Yukarıda gösterildiği gibi, koreferentlik fiilin birleşim değeri olmayıp cümlenin ögesi olarak kullanılan *e-* nesnesinin belirtisi olursa versia denilen yeni bir kategori hâline gelir. Örn. Tuvacada *Sen ol a'ttı* (=atı) *tergelen-* (=arabayı kendisi için koşmak, ‘sen o atı kendine koş’). Bu cümlede *e-* hali fiilin değerliliğine bağlı değil ve *e-* nes-

nesi yalnız cümlelerin bir ögesi kalmaktadır. Dönüştü fiilin bu fonksiyonunun izlerini Türkiye Türkçesinde görebiliriz. Örn. *-i üstlen-* (= *-i* üstüne almak), *i yüklen-* (= *-i* kendine yüklemek). Ama Türkçede bu gibi fiiller daha çok Sözlük değeri kazanmıştır.

Dönüştülük ekli geçişsiz hareket grubuna ait fiiller bilhassa incelemeye değer bir dil olgusudur. Bu çatı fiillerinin çok eskiden kalma birer sözlüksel birimler olduğu gibi geliyor. Örn. Yakutçada *oğun-* (*oğ-* = düşmek) gibi bir değerli (=bir kimseli) fiillerde tam manasıyla dönüştülük anlamı yoktur. Bu gruba ait fiiller daha çok insanın aktif bir güç olarak bedenini harekete getirmekle eylem yapmasını gösterir. Yakutçada *-tön-ön-* (=dönmek), *uh-un-* (yüzmek) gibi fiillerdeki dönüştü ek, *-n-* ekinin eski fonksiyonunu, yani eylemin (kılışın, oluşun) subyektin dışına çıkmamasını gösterir. Olabilir ki *-n-* eki geçişlilik bakımından ambivalent (belirsiz) olan temel fiillerin söz dizimsel geçişsizlik anlamını pekiştirmek amacıyla kullanılırdı.

Bilindiği gibi dönüştü fiilin nesnesinin sözdizimsel yapısından çıkması yüzünden fiilin anlamında da değişimler meydana gelebilir. Bu değişimlerin ilkel ya da geç olup olmadığı sorunu tartışmalıdır. Hakikaten Yakutça *olorun-* (=iyice yerleşip oturmak), Başkirtça ağız. *tuyın-* (*tuy-* =doymak, doya doya yemek), *şeşen-* (bütün vücudu şişmek) gibi örneklerde eylemin pekiştirme, yoğunlaşma vs. nüansları da ortaya çıkar. Bu kullanışların erken geliştiği, *-n-* ekinin eylemin oluşum hâline geçmesi fonksiyonuyla ilgili olduğu fikrindeyiz. Dönüştü fiiller tümeller açısından ortak anlamlara sahiptir. Yukarıda gösterilen dönüştülük ve hareket fiilleri dahil olmak üzere birkaç anlamsal gruba ayrılabilir. İfade ettikleri anlamlar şunlardır: *kaçın-*, *korun-*, *saklan-*, *gizlen-* gibi subyektin kendisini dış etkiden korunmasına yönelik çabalar; *sevin-*, *avun-*, *bağlan-*, *heyecanlan-* gibi insanın iç durumları; subyektin heves, arzu, kendisini övme gibi duyguları vs. Gramer kitaplarında ya da konuyla ilgili eserlerde dönüştü fiillerin sınıflandırılması daha ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. Bütün bu anlamsal grupların incelenmesinde şu sonuca varılabilir: *-n-* ile kurulmuş bazı fiiller aslında birkaç omomorf şekilde karşımıza çıkar: *sakla -n-* 1. Kendini saklamak (dönüştülük), 2.= *saklanılmak* (edilgenlik), 3. Eylemin subyektin oluşumu hâline gelmesini ifade eden fiiller (Baskirtça *şeşen-* (=bütün vücudu şişmek) ya da *sevin-* gibi medial (orta çatılı) fiiller bunların arasındadır. *-n-* morfinin çok anlamlı olduğundan *-IA-/-lAn-* problemi de ortaya çıkmıştır.

7. *-n-* eki dönüştülük bakımından ambivalent (iki zıt anlamı birleştiren) fiilin zayıflamış bir fonksiyonunu pekiştirici eğilimi sonucunda bu fiile katılarak

anlamca dönüşlü, biçimce geçişsiz yeni bir tip fiili meydana getirmiştir. Örn.* *kaşı-* hem geçişsiz, hem de geçişli bir fiildi. Onun geçişsiz varyantı Tuvacada muhafaza edilmektedir (*holum kijiir* ayn. =elim kaşıyor). Türkçede *-n-* ekiyle kurulmuş kaşın-fiilinde hem dönüşlülük (ben kaşınıyorum), hem de medial (Orta çatı) anlamı var (Başım kaşınmıyor). *-n-* ekinin, ayrı bir morfem olduğu bellidir. Bu modele uyarak *-lAn-* ek yığılması meydana getirilmiştir, dönüşlü ve medial anlamı ifade edilirdi. *-n-* ekinin stativ “geçmiş” (eylem → eylemin oluşuma dönüşmesi) ortaya çıkar. Örn. Tuvacada *şaptı* (=kör bıçak hakkında) → *şaptıla-* (=körletmek) → *şaptılan-* (kör olmak). Bilindiği gibi *-lAn-* ekine ait araştırmalarda bu ekin tek ya da birleşik bir morfem olduğu fikri farklı yorumlara yol açmaktadır. Fikrimizce *-lAn-* (*-lAş-*, *-lAt-*) gibi problemin incelenmesinde iki süreci birbirinden ayrı tutmalıyız: ekin oluşma tarihi ve ekin bir model hâlini benimsemiş olup, ayrı birleşik bir ek olarak kullanılmaya başlaması⁴. *-lA-* *-n-* morfem yığılmasının *-lAn-* morfemine dönüşmesinin bazı geçiş aşamalarını görebiliriz. Krş. Türkçe ve Azerice *evlen-*, **evle-*, Tuvaca *ögle-* (=evlendirmek), *öglen-* (=evlenmek) sözü geçen sürecin ayrı aşamaları bugün de dilde muhafaza edilmektedir. Örn. 1. *yağla-* (yağ sürmek), 2. *yağlan-* (dönüşlülük) (bedenine yağ sürmek), 3. *yağla-n-* (edilgenlik) (=yağ sürülmek), 4. *yag-lan-* a) (stativ) (=yağ oluşmak, yağ durumuna gelmek), b) (medial) (orta çatı) (=yağdan kirlenmek). Edilgen çatılı *yağlanmak* örneğinden başka, ki bu örneğin gramer anlamı meydandadır, hepsi Sözlük birimleridirler: 1. Sözlüksel aslına göre, 2. Dönüşlü anlamın olmasına rağmen fiilin anlamsal yapısı kelime yapma modelini açığa vurur, çünkü dönüşlülük anlamı yalnız yağ, kolonya gibi kökün (veya buna benzer anlam grubundan kelimelerin) sayesinde meydana gelir. İlk bakışta aynı modele göre kurulmuş *kirlenmek* fiilinde ‘kir’ kökü dönüşlülük kavramına aykırıdır. Demek *-lA-n-* ekindeki dönüşlülük anlamı (yani gramer niteliği) temel fiilin sözlüksel niteliğine bağlı olup buna göre kendi çatı işlevlerini gerçekleştirir. Dolayısıyla bu gibi birimler tanımlanırken iki çözüm yolu var: 1. Sınırlı bir alanda uygulanan çatı kategorisi, 2. Dönüşlülük anlamına sahip fiil (yani Sözlük birimi). *Kirlenmek* fiiline gelince Türkçede *kirle-* fiili olmadığından *kirlen-* biçiminde ne dönüşlülük, ne de edilgenlik var. Var olanı medial anlamı, biçimi *-lAn-* dir.

Bazı Türk dillerinde Tuvacada olduğu gibi *-lA-* ekinin kullanılış alanı geniş kalırken *hanı-* (=derin) → *hanıla-* (=derinleşmek), *biçe* (=küçük) → *biçele-*

---

4 Konu ile ilgili tartışmada bu fikir analogi olarak ifadesini bulmuştur. “Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı” (22-23 Ekim 1993). Ankara, 1995, s. 104.

(=azalmak), *grip* → *griple-* (grip olmak), Türkmencede *kirle-* (=kirlenmek), Azericede *irinle-* (=irinlenmek) vs. örneklerin yanı sıra Tuvacada *malda-* (hayvan yetiştirmek) → *maldan-* (=kendisi için mal almak), *ezer* (=eyer) → *ezerte-* (=eyerle-) → *ezerlen-* (=bir şeyi kendisi için eyer olarak kullanmak) gibi örneklerde *-lA-n-* ekinin gramer belirtileri de ortadadır. Türkçede *-lA-* ekinin kapsamı daha dar, onun için *-lAn-* ekinin medial anlamı ön plâna çıkmıştır. Bunun için de bu çatı diğer çatılara kıyasla ve dilden dile değişerek daha çok fiil yapım alanına kaymaktadır. *-n-* ekinin ambivalentliğinden *-lAn-* ekindeki *-n-* de zayıflamış olduğu için *-lAş-* eki yavaş yavaş yerini tutmuştur. Krş. *güzellen-* (Zati) → *güzelleş-*, *çeviklen-* (Süheyl.) → *çevikleş-* vs.

Böylelikle edilgenlik *-l-* ekinin allomorfu olan *-lA-n-*'daki *-n-* unsurunu bir kenara bırakırsak *-lAn-*'da şu biçimler ve fonksiyonlar ayırabiliriz: 1. *-lA-n-* dönüşlülük (*yağla-n-*, *silahla-n-* vs.), 2. *-lAn-* a) stativ (eylemin oluşuma dönüşmesi), örn. *boynuzlan*, *kanatlan-*, *mikroplan-*, b) medial (*heyecanlan-*, *hastalan-* vs.)

Yukarıda gösterildiği gibi Türkçede sırt dönüşlülük çatısının alanı oldukça dardır. Aslında bu dilde çatı olarak algılanan dönüşlülük sözlüksel niteliktedir. Stativ (mediopassiv) ve medial (orta çatı) fonksiyonlu fiiller de anlamsal yapısına göre birer sözcükler durumundadır. Çağdaş dilde *-lA-n-* ekinin hem dönüşlülük, hem de stativ işlevleri zayıflamış, bu ek türetme gücünü yitirmiştir. Batı kaynaklı kelimelerden fiil türeten *-lA-* ile *-lAn-/lAş-* arasındaki ilişkilerin incelenmesinde bu durum vurgulanmıştır ("Türk gramerinin soruları...", s. 96-97)

Sınıflandırmayı amaçlayan bir araştırmada işlevsel anlamsal dönüşlülük (reflexiv) alanı (tarlası) kavramından faydalanılabilir. İşlevsel anlamsal alanın çekirdeği olan dönüşlülük çatısının yanı sıra bu alana dönüşlü fiiller ismi altında birleştirilen çeşitli anlamsal fiil grupları, bu arada *-lAn-* ve *-lA-n-* ekleriyle kurulmuş fiiller de dahildir. Bu sınıflandırmaya işlev ve anlam prensibinden hareket ettiğimizden dolayı *-lAn-* ekli stativ (mediopassiv) ile medial fiiller ve *-lA-n-* ekli dönüşlü fiiller Sözlükte ayrı sözcükler olarak gösterilmeli.

8. Çatı dizisinin öteki ucunda bulunan ve gramer niteliği bakımından yüksek dereceye ulaşan edilgenlik çatısına da kısaca göz atalım.

Temel fiilin geçişlilik/geçişsizlik niteliğine uygun olarak *-l-* eki ya da edilgenlik, ya da deagentiv işlevlerini gerçekleştirir. Örn. *Kız mektup yazıyor* → *Mektup yazıldı*, *Oraya yaya giderler* → *Oraya yaya gidilir*.

Türkçede edilgenlik kategorisi “şekil > anlam” açısından ele alınırsa şu iki çözüm yolu olabilir: 1. Edilgenlik ve öznenin cümleden çıkarılması olarak algılanan deagentiv olmak üzere iki eşmorfem (omomorf) olduğunu kabul etmeliyiz, 2. İlk* *-l-* ekinin agens ile ilgisi olmadığından iki işlevinin tek bir kaynaktan çıktığı ve sonradan birbirinden ayrılmış olduğu hâlde tek bir morfemde kavuştuğu karşımıza çıkar. Türk dillerinin çoğunda *-l-* eki iki omomorf hâlinde yani edilgenlik çatısı ve orta çatılı (medial) fiiller olarak kullanılmaktadır.

Yalnız Tuvacada *-l-* eki edilgenlik eki olarak kullanılmayıp oldukça yaygın bir grup fiiller türetmiştir. (Örn. *detker-* (=ayıltmak), *detkeril-* (=ayılmak), *çudur-* (=yüklemek), *çudurul-* (işler hakkında) (=yığılmak) vs. Bu tip fiillerin bir çoğu sıfattan *-lA-* ekiyle kurulmuştur. Örn. *hos* (=boş) → *hosta-* (=boşaltmak, kurtarmak), *hostal-* (bir şeyden kurtulmak), *horum* (=bir yığın taş) → *horumna-* (=taş yığmak) → *horumnal-* (=taş yığını haline gelmek) vs. Stativ (mediopassiv) ve medial fonksiyonlarını gerçekleştiren Tuvacadaki *-l-* eki bu kategorinin eski durumunu aksettirmekte ve devam ettirmektedir. Doğu Türk dillerinde *-l-* gelişmesinin çeşitli aşamalarına rastlanmak mümkündür. Yakutçada mediopassiv *-l-* eki *-n-* ekine getirilerek birleşik mediopassiv ~ edilgenlik görevli *-lln-* eki meydana gelmiştir. Örn. *suuy-* (=yıkamak) → *suulun-* 1) edilgenlik (=yıkamak), 2) stativ (mediopassiv) (=...in izleri kaybolmak); orta çatı anlamı da olabilir *-ogus-* (=vurmak) → *ohsulun-* (= -e vurulmak), *subulun-* (=uzanmak) vs. Yani Türk dünyasının bu bölgesindeki *-ll-* + *-ln-* ek yığılmasında passiv anlamını pekiştiren *-n-* unsuru olmuştur. Bu duruma Mahmud Kaşgarîde de rastlarız: *boğlındı* (=boğuldu). Bu ek Başkırt ağızlarından birinde muhafaza edilmektedir. Örn. *tuyılındı* (=doydum). Batı bölgesinde ise *-n-* ekinin çok anlamlılığını gideren ve passiv görevini gerçekleştiren *-l-* unsuru idi. Örn. *yandırınıl-* (=yakılmak), *yakınıl-* (=yıkılmak) (Tar. S.) *ş-* l değişmesinin işlevsel öneme sahip olduğu düşünülen dönemlere uzanan mediopassiv *-ş-*, fonetik nedenlerden dolayı *-lA-* ekinin alanına yayılmış, *-lAş-* ekine yol açmıştır.

Eski **-l-* ekinin stativ (mediopassif) eki olduğu varsayımından hareketle hem passif işlevinin hem de orta çatı (medial) fiillerinin kaynağının stativ işlevinden geldiği düşünülebilir. Dil tarihi boyunca medial fiiller, *-n-* ekli fiillerin yerine kullanılmaya başlar. Örn. **dağın-* (bk. *dağınık*) → *dağıl-*, *yayın-* (Tar. S. bk.) → *yayıl-* vs. Bu ekle kurulmuş fiiller arasında (*kapı*) *açıl-*, (*evin damı*) *eğil-*, (*ayakkabı bağları*) *çözül-* gibi örneklerde kendiliğinden gerçekleşen eylemleri,

ayrıl-, *yanıl-*, *kırıl-* (=ölmek) gibi insanın iç durumunu ifade eden fiiller vardır. Çağdaş Türk dillerinde *-l-*'daki stativ anlamı ekin asıl anlamı olmayıp daha çok *evin damı eğilmiş*, *ayakkabı bağları çözülmüş* gibi perfekt şeklindeki kullanılıştta ifadesini bulur. Medial eki olara *-l-* daha çok eylemin sürecini ve subyektin bu sürece katılım şeklini vurgular. Ama Tuvacadaki *-l-* bu ekin eski özelliğini muhafaza edip mediopassif (stativ) anlamını da ifade edebilir. Örn. *tögerikte-* (=yuvarlak duruma getirmek) → *tögeriktel-* (=yuvarlak olmak), *horumna-* (taş yığmak) → *horumnal-* (=yağın taş hâline gelmek) vs.

Bu ekin medial işlevi Türkçenin tarihi boyunca *-ş-* ekine geçmiştir. Örn. *yetil* → *yetiş-*, *savul-* // *savuş-*, *karıl-* → *karış-*, vs. Bu eğilim *-lAş-* ekinin oluşma tarihinde de karşımıza çıkar. İşteş eki olarak *-ş-* eki *-lAş-* yapısına dahildi. Bu durum *karşıla-* → *karşılaş-* gibi fiillerde görülmektedir. Birkaç kılıcının, içinde buldukları ortak bir eyleme yan yana katılması ve bu eylemde birbirini etkilemesi, işteşliğin soyut gramer niteliğini teşkil eder. Katılımcıların bu beraberliği sözlük seviyesinde *Ali ve Veli dövüştüler* → *Ali Veli ile dövüştü* şeklinde bölünmüş olduktan sonra subyektlerin eş olma niteliği, eş eylemlerin simetriği de zayıflamıştır. Bunu başka tür fiillerde de görebiliriz. Vaktiyle *yanaş-*, *yakış-*, *yetiş-* gibi fiiller canlı varlıkların birbirine yaklaşmasını ifade ederken katılımcıların cümledeki yerine cansız varlık isimleri getirilebildiği zaman subyektin işteşlik ulamsal anlamı zayıflamış ya da ayrı fiillerde silinmiştir. Bundan başka Türkçede *-lA-* ekinin türetme gücü azaldığında *-lA-ş-*'taki işteş ekinin alanı da daralmıştır. Bununla beraber *-lA-ş-* ekindeki medial *-s-* kullanımını devam ettirmiş, *-lAş-* kelime yapma modeline dönüşmüştür. Bu modelin türetme gövdesi daha çok nitelik sıfatı veya nitelik ismi olduğu için *-lAş-* eki bir duruma gelme anlamını kazanmıştır. Sözü geçen modelin gövdesinde başka türlü unsurlar da görebiliriz. *Haberleşmek*, *mektuplaşmak* gibi fiiller de *-lAs-* ile kurulmuş ve yalnız gövdelerinin içeriği sayesinde işteşlik anlamını ifade ederler, ama bu işteşlik gramer değerine sahip değil, sözcüğün anlamının bir unsurudur. Tuvacada *-lA-* eki işlekliliğini korumakta, *-lA-ş-* işteş modeli de geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Örn. *medää* (=haber) → *medäälä-* (=haber vermek) → *medääleş-* (haberleşmek). Türkçeye gelince dönüşlülük çatısında olduğu gibi işteş çatının yanı sıra temel fiili olmayan işteş fiiller vardır. Bunlar işteşlik alanının (İşlevsel anlamsal işteşlik tarlasının) iki ögesini teşkil eder.

Güzelleş- gibi fiildeki *-lAş-* ekinde stativ-rezultativ (eylemin netice hâline gelmesi) niteliğindeki *-ş-* eki, ses bilgisel sebeplerden dolayı *-lAl-* oluşturmayıp çok anlamlı *-n-* ekinin yerine geçmiş, medial fiil anlamlı kelime yapma alanına girmiştir.

Yukarıda gösterildiği gibi, Türk dillerinde passif cümle, anlamsal unsurlarının söz dizimsel unsurlarıyla belirli bir şekilde bağlanmasından ortaya çıkar. Edilgenlik kategorisinin asıl görevi, cümlenin perspektifini değiştirmektir. Cümlenin içeriği değişmemektedir, temel fiilin sözcüksel niteliğine bağımlı olmaması sayesinde edilgenlik çatısı gramer kategorisi tipine en uygun bir gramer olgusudur. Passif cümlede konuşanın dikkatini çeken agens değil, patiens (obyekt) olduğundan öznenin yerine geçirilir. Prototipik passiv cümlede agens gösterilmezdi. *Duvar Belediye tarafından yıkıldı* tipindeki cümleler dil tarihinde yeni yapı olarak sayılmalıdır. Bilindiği gibi Doğu Türk dillerinde başka tür passif cümleler var. Bunların arasında ettirgen fiillerin katıldığı söz dizimsel yapılar ayrı bir araştırmaya değerdir. Tuvacada passif cümle subyektin canlı varlık ya da nesne olmasına göre kurulur. Öznesi cansız isim olanı passif cümlede eylem biçimce dönüşlü ekiyle ifade edilir. Örn. *Taraa ajattingan* (=Mahsul kaldırılmış). Bu gibi cümlelerde yüzey seviyesinde kılıcı (agens) gösterilmez, ama cümlenin anlatımından veya metnin kontekstinden anlaşılmaktadır. Bir tabiat gücü ya da insana canlı bir güç gibi gelen olayın subyekt, hem özne, hem de olayın sebebi olarak algılanan dolaylı tümleç şeklinde ifade edilebilir. Örn. *Meni tok sopkan* (ayn. Beni elektrik vurdu) → *Men tokka soktuna berdim* (ayn. Ben elektriğe vuruldum). Dil tarihinin çok eski dönemlerine uzanan öznenin homojen oluşu (gerçek kılıcının daima özne görevinde bulunuşu)'nun izleri Tuvacada muhafaza edilmektedir. Olaya insanlar katılırsa insan ismi cümlenin öznesini ifade eder. Tuvacada *Mehmet arkadaşları tarafından seviliyor* gibi söz dizimsel yapı yoktur. Olaydaki diğer canlı varlıklara kıyasla subyekt aktif değilse ettirgen fiilli söz dizimsel yapı kullanılır. Örn. *Sarıg ool akızınğa tıptırıp algan* (=Sarıg ool ağabeyi tarafından bulunduruldu) (ayn. Sarıg ool ağabeyine buldurdu), *Sarıg ool itka ızırtıpkan* (=it Sarıg ool'u ısırdı) (ayn. Sarıg ool ite ısırttı), Türkeçedeki *paramı çaldırdım* gibi yapılar passiften çok permissif anlamını ifade eder.

9. Fiil çatılı yapıların iletişim söz dizimi ve konuşucuların iletişime katılması ve buluşması açısından da incelenmesi gerekiyor. Türk çatısı bu gibi araştırmaların konusu olmamıştır. Dolayısıyla fiil çatısının sözü geçen problemleri konusunda yalnız ayrı noktalar belirtilebilir.

Yalnız belirli iletişim şartları metinde passif yapının kullanımına yol açabilir. Passif cümle olayın başka bir perspektifi açtığı için böyle bir yapıda konuşucular önceki durumu bilerek ortak bilgilere sahip olmalıdır. Öznenin yerindeki obyekt konuşucuların daha önce bildikleri bir konuyla ilgili olmalıdır. Metnin

başlangıcında bundan önceki olaylarda ilgisi olmıyan bir durum anlatılırsa pas-sif yapı bulunamaz. Metnin başındaki *Önemli bir göreve getirilmişti* gibi bir cümle bir metin bilim birimi ve edebî bir üslûp unsuru olarak kullanılır. Konuşucu *-mıştı* şekli yoluyla anlatımı geçmişteki bir noktaya bağlayarak bildiği bir olayın çerçevesine muhatabın (okuyanın) de girmesini sağlar. Passif cümleler metinlere göre seçilir, üslûp kaidelerine göre bazı metinlerde kullanılamaz. 1.2. Şahıs eklerinin yerine 3. Şahıs edilgen ekinin kullanılması sebebinin metin özelliklerinde aramak gerekir. Meselâ Sibirya Tatar ağızlarında şu örneklere rastlanmak mümkün: -Ne yapıyorsun? sorusuna *-Añtılal (añ- avlanmak, balık avlıyorum yerine avlanılıyor* cevabı verilir) (Tumaşeva, 112). Başkirt ağızlarından birinde “Ben” öznesi alanının daralmasına rastlanmaktadır, meselâ *tuyılındı (=doydum), yoktap kitelengen (=vaktinde uyuyamadım)* (Işbulatov, 126) vs.

Türkçe yazı dilindeki işteşlik çatısı ağızlara kıyasla daha seyrek kullanılır. Bu çatıda subyektin gramer değerlerinden biri olan çok sayıda bulunulma ve ortak bir eyleme yan yana katılma kavramı dil tarihi boyunca bazı fiillerde silinmiştir. Bu nedenden olacaktır ki *-ş-*’li fiillerin bir kısmı dilin duygusal boyut unsurlarına dönüşmüş, daha çok konuşma diline özgü bir niteliği kazanmıştır. Meselâ Tatarca ağızlarında *Ayağı tayışıp kitken (=ayağım kaydı, tay- =kaymak), Nik sügişäsin sin meni? (=Beni neden sövüyorsun? sügiş- =sövmek)* (Tumaşeva, 112). Türkiye Türkçesinde de yazı dilinde işteş çatının kullanım alanı ağızlarınınkine kıyasla daha dar olup karıştırmalı incelemeler yapılırsa ilgi çeki-ci neticeler elde edilebilir.

Dil tarihi boyunca “temassız kauzativ” denilen ettirgen çatının alanı da *...masını istemek, dilemek, talep etmek, emretmek* gibi fiil birliklerinin kullanılmasıyla daralmıştır. Bu gibi yapıların da ettirgenlik anlamsal alanındaki yeri inceleme konusu olabilir. Dönüştürülük kavramı dönüşlü çatının yanı sıra dönüşlü zamir olan *kendi*’nin kullanıldığı yapılarda da ifade edildiği için aralarındaki kullanım farkı ve metin bilim özellikleri incelenmeğe değerdir.

Şunu da belirtmek gerekir ki içinde çatı eklerinin kullanıldığı çekimli fiil çeşitlerinin, çatıların kullanılmasını kısıtlayıcı etkisi olup olmadığı konusuna şimdiye kadar en genel çizgilerle bile değinilmemiştir.

Fiil çatısı konusunda şu sonuçları çıkarabiliriz:

1. Türk dillerinin fiil çatısı üst kategori niteliğindeki bir gramer düzlemidir. İfadesi bakımından morfoloji tipine ait ve fiilin anlamsal ve dil bilgisel yapısına dahil olan bu kategori, çekimli kelimenin yapım kısmında gördüğümüz özelliklerini taşır.

2. Fiil çatısı söz dizimsel yapılarda gerçekleşen subyekt - obyekt (özne-nesne) ilişkilerinin oluşturduğu işlevsel anlamsal bir alan (tarla) olup içindeki çatı türleri kategori niteliğinin yoğunlaşması oranına ve kendi işlevsel özüne göre sıralanmıştır.

3. Fiil çatısının düzlemindeki kategori değeri olan subyekt veya subyekt-obyekt fiil ilişkileri, kategorinin öğelerini birleştiren bir değerdir. Ayırt edici değeri ise subyektin gönderge, içerik, söz dizimi düzeylerindeki anlam (semantik) özelliklerinin birer soyut hâlini alan niteliklerdir. Bunların arasında olayın katılımcılarının niceliği, homojen/heterojen oluşu, aralarındaki ilişki türleri, koreferentlik, iletişim açısından görünüşleri vs. var. Bir deyimle fiil çatısı subyektinin çeşitli sözsel ve dil bilgisel niteliklerinin soyutlaşmış bir biçimidir.

4. Esası üzerinde çatı yapımının gerçekleştiği temel fiil (“etken”), sözlüksel niteliğindeki subyekt-obyekt yapısına sahiptir. Temel fiilin bu yapısı kelime yapımında olduğu gibi gerçekleşir. Temel fiildeki sözlüksel subyekt-obyekt yapısının mahiyetinin kavranması, “etken” (aktif) terimiyle adlandırılan ve bu yazıda *temel fiil* adıyla geçen fiilin, belirli bir paradigmanın (dizinin) ögesi ya da bir kelime yapımı unsuru olduğu sorusunun cevabını sağlar. Bazı temel fiiller incelenirken içinde ayrı bir inceleme konusu olabilecek birincil dönüşlülük, dil tipolojisinin niteliği olan inaktiflik, mediopassif izleri vs. ortaya çıkmaktadır.

5. Fiil çatısı kategorisinin iki seviyeli kuruluşu farklı ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Bir yandan belirli bir anlamsal tip subyekt ile predikat arasındaki bağıntılar, öte yandan fiilin sözlüksel-dil bilgisel içeriği ile obyekt arasındaki ilişkiler, dil uygulanmasında cümlenin yüzey öğeleriyle bağdaşarak bir bütün oluşturur.

KAYNAKÇA

- ARUTÛNOVA. N., *Predlojenie i ego smi sl*, Moskva 1976.
- BASKAKOV. N., *İstoriko-tipologiçeskaya morfologiya türkskih yazıkov*, Moskva 1979.
- BONDARKO. A., *Teoriya funktsionalnoy grammatiki*. Personalnost. Zalogovost, SPb. 1991.
- GRUNİNA E. A., *istorii türkskogo zaloga: reflektiv, passiv*, "Vestnik Şelkovogo puti., Voprosı türskoy filologii", II. Moskva 1993.
- HARİTONOV. L., *Zalogovie formi glagola v yakutskom yazıke*, M.-L. 1963.
- İŞBULATOV. N., *Kazmaşevskiy govor kuvakanskogo dialekta*, "Başkirskiy dialektologičeskiy sbornik", Ufa, 1959.
- İVANOV S., *Kurs turetskoy grammatiki. 2. Grammatičeskiye kategorii glagola L.*, 1977.
- KASEVİÇ V., *Teoriya funktsionalnoy grammatiki, Subyektnost, Obyektnost. Kommunikativnaya perspektiva vıskazıvaniya. Opredelennost, neopredelennost*, SPb, 1992.
- KORKMAZ Z., *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.
- KUULAR K., *Kategoriya zaloga v tuvinskom yazıke*, AKD. Moskva, 1987, Yazımızdaki Tuvaca örneklerinden çoğu bu yapıttan alınmıştır.
- SEVORTYAN E., *Affiksı glagoloobrazovaniya v azerbaycanskom yazıke*, Moskva 1962.
- TUMAŞEVA D., *Dialekti sibirskih tatar*. Kazan, 1977.
- Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)*, Ankara 1995.